UWM 2026 PRACE LITERATUROZNAWCZE XIV ISBN 2353–5164
381–397 e-ISBN 2450–0798

W STRONĘ FILOZOFII, PSYCHOLOGII I EDUKACJI

DOI: 10.31648/pl.12329
Piotr Artysiewicz
Jan Kochanowski University in Kielce
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-8903-2016
e-mail: p.artysiewicz@gmail.com

Andrzej Pankalla
Cardinal Stefan Wyszyński University
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9138-6185
e-mail: a.pankalla@uksw.edu.pl

Otto Casmanna tożsamość nauki o duszy ludzkiej na tle intelektualnym psychologii w XVI wieku

Otto Casmann's Conception of the Science of the Human Soul in the Intellectual Context of Sixteenth--Century Psychology

Słowa kluczowe: historia psychologii, psychologia, Otto Casmann, Ludwik Fleck, nauka o duszy ludzkiej
Keywords: history of psychology, psychology, Otto Casmann, Ludwik Fleck, science of the human soul

Abstract

This article examines the late sixteenth-century concept of Psychologia anthropologica developed by Otto Casmann, a German philosopher and rector of the Gymnasium in Stade. It was one of the earliest conceptions of psychology as a science of the human soul rooted in the anthropological tradition, which, together with somatotomy – the study of the human body – sought to explain human nature. Casmann's concept is analysed from the perspective of the term psychologia, which emerged in the sixteenth century. The analysis employs a comparative epistemological method based on Ludwig Fleck's theory enabling the study of thought styles. Otto Casmann represented one

of the thought styles in sixteenth-century psychology – more precisely, the style of anthropological psychology. He continued the tradition of psychological inquiry centred on the human being and the soul, initiated by Rudolph Goclenius.

Wstęp

Prowadzone w ostatnich latach badania nad genezą terminu *psychologia* (np. d'Isa i Abramson 2023; Janssen i Hubbard 2021; Stieger i Tröhler 2023; Vidal 2020) pozwalają przypuszczać, że pojawił się on w Europie w pierwszych dekadach XVI wieku jako bizantyjski neologizm *psichiologia* (Brožek 1999). Po raz pierwszy wystąpić miał w zaginionym dziś traktacie Marko Marulića Splićanina *Psichiologia de ratione animae humanae* (*Psychologia, o racjonalnej duszy ludzkiej*: Krstic 1964). Choć w literaturze przedmiotu istnieje spora liczba prac poruszających kwestię historii i historiografii psychologii w XVI wieku (np. Cellamare 2014, 2015, Lapointe 1972, 1973; Luccio 2013; Vidal 2011), to wciąż brakuje szczegółowych studiów dotyczących poszczególnych propozycji psychologii z tego okresu.

Interesującym i wciąż szerzej nieznanym przykładem XVI-wiecznej teorii dotyczącej owej kwestii była koncepcja psychologia antropologiczna lub inaczej *Psychologia anthropologica* zaproponowana przez Otto Casmanna. Stanowiła ona jedną z najwcześniejszych koncepcji psychologii jako nauki nie tyle o duszy, co o człowieku pojmowanym w zjednoczeniu ciała i duszy. Catrien Santing (2020) i Tricia Ross (2018) uważają Casmanna za jednego z pierwszych przedstawicieli nowożytnej antropologii, natomiast Fernando Vidal (2011) i Peter Forshaw (2019) widzą w nim reprezentanta nowożytnej psychologii. Michał Żerkowski (2022) znajduje w ujęciu Casmanna myśl przewodnią antropologii psychologicznej, zaś Andrzej Pankalla i Konrad Kośnik (2021, 2024) dostrzegają w *Psychologia anthropologica* (1594, 1596) korzenie myśli psycho-antropologicznej[1].

Celem tekstu jest zatem przedstawienie i scharakteryzowanie koncepcji *Psychologia anthropologica* Otto Casmanna (1594, 1596), która jawi się nie tyle jako szesnastowieczna propozycja nauki o duszy ludzkiej, co propozycja nauki

[1] Rozwój i aplikacja koncepcji Otto Casmanna *Psychologia anthropologica* były przedmiotem niedawnych badań Piotra Artysiewicza i Jana Kornaja (2026) oraz Piotra Artysiewicza i Andrzeja Pankalli (w przygotowaniu). Pierwszy z tekstów proponował wgląd w związek łączący rozwój systemu psychologii antropologicznej z rozwojem słownictwa używanego na określenie sztuki psychoterapeutycznej, drugi zaś przedstawiał rozwój systemu *Psychologia anthropologica* Casmanna w ramach wspólnej historii subdyscyplin psychologii antropologicznej i antropologii psychologicznej.

o człowieku pojmowanym w jedności ciała i duszy (Forshaw 2019). Koncepcja ta przedstawiona zostanie w intelektualnym kontekście psychologii XVI wieku, a więc nie z perspektywy najnowszej wiedzy o historii tej dziedziny, lecz w ujęciu znamiennym dla czasów Casmanna. Perspektywa ta implikuje proponowane przez Kurta Danzigera (2013) krytyczne podejście do badania historii psychologii, pozwalające na uchwycenie zmian w pojęciach i kategoriach, którymi posługiwali się twórcy we własnych teoriach i praktykach.

Analiza znaczenia terminu *psychologia* w XVI wieku przeprowadzona zostanie przy użyciu metody porównawczej epistemologii (Pankalla i Kośnik 2021; van der Linden i in. 2025), u źródeł której leży socjologia wiedzy Ludwika Flecka (1935). Metoda umożliwia rekonstrukcję stylów myślowych poprzez analizę sposobów definiowania kluczowych pojęć. U podstaw metody leży przekonanie, że różnice w poglądach mają charakter kolektywny i że sposób postrzegania świata jest faktem społecznym (Sady, 2013). Myślenie według Flecka stanowi zatem działanie zbiorowe i jest cechą spajającą kolektyw myślowy, który oznacza „a community of persons mutually exchanging ideas or maintaining intellectual interaction”[2] (Fleck 1935: 39). W przypadku niniejszego artykułu powyższa metoda umożliwi poznanie różnic w rozumieniu i definiowaniu terminu *psychologia* w XVI wieku.

Tekst podzielony został na dwie części. W pierwszej przedstawione zostaną wyodrębnione za pomocą metody Flecka style myślowe znaczenia terminu *psychologia* w XVI wieku. Druga część zostanie poświęcona analizie przykładu jednego z wymienionych stylów myślowych – koncepcji *Psychologia anthropologica* Otto Casmanna.

Pluralizm psychologiczny na tle XVI wieku

Pojawiający się na początku XVI wieku termin *psychologia* bynajmniej nie oznaczał jeszcze samodzielnej dyscypliny naukowej, nie był ponadto empiryczną bądź eksperymentalną nauką o procesach psychicznych. Nowożytna refleksja nad duszą ludzką – jej władzami, funkcjami, pochodzeniem czy związkami z ciałem – była zakorzeniona w teologii, filozofii oraz rodzącej się refleksji antropologicznej. Rozwijana w ramach metafizycznych lub przyrodniczych komentarzy do traktatu Arystotelesa *Περί ψυχῆς* (*O duszy*) coraz częściej łączyła refleksję klasycznych

[2] Tłumaczenie autorskie: społeczność osób wzajemnie wymieniających się pomysłami lub utrzymujących interakcję intelektualną.

autorów z biblijną koncepcją stworzenia człowieka (Cellamare 2014). Ogromny wpływ na rozwój psychologii i refleksji psychologicznej wywarł Filip Melanchton – filozof i bliski współpracownik Marcina Lutra. Jako profesor na Uniwersytecie w Wittenberdze podjął się zadania opracowania teorii duszy ludzkiej spójnej z ortodoksją luterańską (Kusukawa 1995). Owocem tego zadania był opublikowany w 1552 roku traktat *Liber de anima*, który do końca XVI wieku miał ponad 60 wydań (Cellamare 2015).

Przez długie lata to Melanchtonowi przypisywano pierwszeństwo w użyciu terminu *Psychologia* (Stachowski 2021). Kolejne badania Krstica (1964), Brožka (1999), Lapointe (1972, 1973) czy Vidala (2011) pozwoliły na odkrycie coraz to kolejnych szesnastowiecznych traktatów, w których pojawiał się termin *psychologia* lub jego wariant (np. *Psichiologia*, *Ψυχολογία*). Wśród tych traktatów są dzieła: Castellaniego (1525), Synelliusa (1525), Freigiusa (1574, 1579), Taillepieda (1587), Gocleniusa (1590), Snelliusa (1594, 1596a, 1596b) i Hippiusa (1600). Występujące w nich fragmenty zawierające termin *psychologia* (patrz: tabela 1) objęto analizą według metody porównawczej epistemologii Ludwika Flecka (Pankalla i Kośnik 2021; van der Linden i in. 2025).

Tabela 1. Lista dzieł zawierających termin *psychologia*

Rok	Autor	Tytuł dzieła	Źródło
1525	Pierr Nicola Castellani (14XX–15XX)	*Opus de immortalitate animorum secundu[m] Platonem & Aristotelem*	Janssen i Hubbard (2021)
1525	Gerhard Synellius (1470–1552)	*Hortulus orationum metrico-dramaticus*	Janssen i Hubbard (2021)
1574	Johann Thomas Freigius (1543–1583)	*Quaestiones ἐωτιναί καί δειλιναί, Seu Logicae & Ethicae*	d'Isa i Abramson (2023)
1579	Johann Thomas Freigius (1543–1583)	*Quaestiones Physicae*	Vidal (2011)
1587	Noël Taillepied (1540–1589)	*Psichologie ou Traité de l'Apparition des Esprits*	Lapointe (1972)
1590	Rudolph Goclenius (1547–1628)	*ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ: hoc est, de hominis perfectione, animo, et in primis ortu huius*	Vidal (2011)
1591	Johann Ludwig Havvenreuterius (1548–1618)	*ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ: sive Philosophica, De Animo Syzētēsis : Ex Libris tribus Aristotelis peri psychēs, excerpta*	Luccio (2013)
1594	Otto Casmann (1562–1607)	*Psychologia anthropologica, sive animae humanae doctrina*	Forshaw (2019)
1594	Rudolph Snellius (1546–1613)	*Partitiones physicae, methodi Rameae legibus informatae*	Freedman (2024)

1596	Rudolph Snellius (1546–1613)	*Rudolphi Snellii In Avrevm Philippi Melanchthonis De Anima*	Freedman (2024)
1596	Rudolph Snellius (1546–1613)	*Snellio-Ramaeum philosophiae Syntagma, tomis aliquot separatis distinctum*	Freedman (2024)
1596	Otto Casmann (1562–1607)	*Psychologia anthropologica, sive animae humanae doctrina, Secunda Pars Anthropologiae*	Vidal (2011)
1600	Fabian Hippe (15XX–16XX)	*ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ Physica, sive de corpore animato*	Luccio (2013)

Opracowanie własne

Zastosowanie metody porównawczej epistemologii Flecka (1935; Pankalla i Kośnik 2021; van der Linden i in. 2025) pozwoliło na wyodrębnienie trzech stylów myślowych odnoszących się do pojęcia *psychologia* XVI wieku:

– *Psychologia metafizyczna*, czyli psychologia jako *scientia de anima* rozumianej jako arystotelesowa zasada życia (Castellani 1525; Havvenreuterius 1591),
– *Psychologia fizjologiczna*, czyli psychologia jako doktryna o ożywionym przez duszę ciele ludzkim (Freigius 1574, 1579; Hippius 1600; Snellius 1594; 1596a; 1596b),
– *Psychologia antropologiczna*, czyli psychologia jako wiedza o duszy ludzkiej (Casmann 1594; Goclenius 1590)

oraz dwóch przykładów *varia* (Synellius 1525; Taillepied 1587), których nie można było przypisać do żadnego ze stylów.

Przedstawiony tu obraz użycia terminu *psychologia* w XVI wieku sugeruje, że okres lat 1501–1600 stanowił tło na tyle pluralistyczne, by móc mówić o co najmniej 3 różnych stylach myślowych zawierających definicje i opisy tego terminu. Należy pamiętać, że powyższa porządkująca klasyfikacja wynika z analizy jedynie 13 dzieł oryginalnych. W przyszłości należy prowadzić dalsze badania nad zagadnieniem genezy i rozwoju terminu *psychologia* w czasach nowożytnych. Szczególnie pomocne w tym kontekście może okazać się podejście krytyczne (Danziger 2013) i kulturowo-historyczne (Pankalla i Kośnik 2021). Poniżej przedstawiono opis wyodrębnionych na podstawie analizy przypadków *varia* i stylów myślowych.

Kategoria zbiorcza *varia* zawierała przykłady suponowane przez Synelliusa (1525) i Taillepieda (1587). Pierwszy z wymienionych *psychologię*, jako dialog grzesznego ciała (*caro*) z pobożną duszą (*anima*), przedstawił w zbiorze modlitw i rad do osiągania prawdziwej pobożności *Hortulus orationum metrico-dramaticus* (1525). Termin *psychologia* pojawił się w jego traktacie dwukrotnie: jako „Psychologia Synelliana" i „Finis Psychologia Synelliana" (Synellius 1525) i nie

został niestety wyjaśniony lub zdefiniowany. Drugi z wymienionych autorów – Noël de Taillepied – opublikował w 1587 roku demonologiczny traktat *Psichologie ou apparition des esprits*. Termin *psychologia* pojawił się jedynie w tytule, który można przetłumaczyć następująco: *Traktat o zjawach i duchach, o duszach bezcielesnych, postaciach widmowych, dziwnych cudach i innych cudach i zjawiskach, które często zapowiadają śmierć jakiejś wielkiej osoby lub oznaczają szybką zmianę w sprawach publicznych* (Taillepied 1933: I).

Pierwszą z wyodrębnionych kategorii jest styl myślowy psychologii metafizycznej, zbierający propozycje psychologii prezentowanej przez Castellaniego (1525) i Havvenreuteriusa (1591). Przedstawiali ją oni jako naukę o duszy rozumianej podług arystotelesowej zasady życia. Castellani (1525) umieszczał psychologię, czyli całościową naukę o duszy, między metafizyką a fizyką i określał, że źródłami dla niej były traktaty autorów klasycznych, takich jak: Platon, Arystoteles, Temistiusz, Simplicius, Boecjusz (1525: V). Arystotelesowskie korzenie terminu *psychologia* zaznaczał też Johann Ludwig Havvenreuterius w dyskusji (*Συζητησις*, *Syzetesis*) na temat traktatu Arystotelesa *Περί ψυχῆς* (*O duszy*). Definicję psychologii zawarł już w tytule pracy: *ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ, sive Philosophica, De Animo Συζητησις, Ex Libris tribus Aristotelis Περί ψυχῆς*[3] (Havvenreuterius 1591).

Drugi styl – fizjologiczny – obejmuje poglądy prezentowane przez Freigiusa (1574, 1579), Snelliusa (1594, 1596a, 1596b) oraz Hippiusa (1600), zbierając przykłady rozumienia psychologii jako nauki o ożywiającej ciało duszy ludzkiej. Freigius określił zadanie psychologii w *Quaestiones Physicae* (1579) w następujący sposób:

> Hactenus de essentiis inanimatis: sequuntur animatae & uiuae naturae. Est autem Anima nihil aliud, quam principium vitae in corpore naturali[4] (Freigius 1579: 761).

Podobnie jak Johann Thomas Freigius, który w traktacie *Quaestiones ἑωτιναί καί δειλιναί, Seu Logicae & Ethicae* scharakteryzował psychologię jako sztukę (*artes*) fizyki zajmującą się „corporum composita perfecta", czyli ciałami doskonałymi złożonymi (1574: 6–7), Rudolph Snellius psychologię także zaliczył do sztuk fizyki, obok meteorologii (1596b: 22). Podczas gdy ta druga miała zajmować się ciałami złożonymi nieożywionymi („compositis rebus inanimatis"), pierwsza odnosiła się do ciał złożonych ożywionych (1596b: 22).

[3] Tłumaczenie autorskie: Psychologia, czyli filozoficzna dyskusja na temat duszy, oparta na trzech książkach Arystotelesa O duszy.

[4] Tłumaczenie autorskie: To wszystko dotyczy esencji nieożywionych: one po nich następują natury ożywione i żywe. Dusza nie jest niczym innym jak zasadą życia w ciele fizycznym.

Wcześniej, 1594 roku Snellius pisał tak o psychologii:

> Hactenus de corpore bruto, sequitur vivum. Vivum est corpus concretu animatu, cujus, doctrina Psychologia appellatur, quasi dicas, animae doctrina[5] (Snellius 1594: 142).

Do tej definicji powrócił dwa lata później w *In aureum Philippi Melanchtoni de Anima*:

> Agit enim Psychology de corporibus animatis, stirpibus scilicet & Animalibus, illae tantum vivunt, haec etiam Sentiunt: Animata deinde in bestias & hominem partiri solemus, quarum partium posteriorem auctor hic exlicandam proponit"[6] (Snellius 1596a: 4).

Psychologię fizyczną jako wiedzę o ciele ożywionym (*Ψυχολογία φυσικὴ sive de corpore animato* postrzegał Fabian Hippius, definiując ją dokładnie jako „scientia corporis animato" (1600: I), czyli naukę o ciele ożywionym. Hippius wywodził etymologię nazwy *Ψυχολογία* z pierwszej przyczyny, czyli z duszy: „Unde dicitur? A prima causa nempe ab anima. Nam ψυχή animam, λόγος sermonem notat"[7] (Hippius 1600: I). Fizyczność psychologii opisał natomiast następująco: „Cur additur φυσικὴ? Quia hic non de omni anima differitur, sed de ea, quae natura dicitur, & naturales in corpore edit operationes, in I. de part. Animali"[8] (1600: I).

Na tym samym gruncie, co poglądy Freigiusa (1574, 1579), Snelliusa (1594, 1596a, 1596b), Hippiusa (1600), Castellaniego (1525), Havvenreuteriusa (1591), Taillepieda (1587) i Synelliusa (1525) rozwijała się koncepcja psychologii jako nauki o duszy ludzkiej, reprezentowana przez uczonych związanych z luterańską Akademią w Marburgu: Rudolphem Gocleniusem i Otthonem Casmannem (Lapointe 1973). Dusza ludzka jako przedmiot refleksji psychologicznej zaczęła funkcjonować za sprawą wydanego drukiem w Marburgu w roku 1590 przez

---

[5] Tłumaczenie autorskie: Dotychczas [mówiliśmy] o martwym ciele, teraz podąża za [rozważaniem] żyjącego ciała ożywianego przez duszę, której badanie nazywa się psychologią, jakbyście chcieli powiedzieć: badaniem duszy.

[6] Tłumaczenie autorskie: Psychologia zajmuje się bowiem ciałami ożywionymi, a mianowicie gatunkami i zwierzętami; te pierwsze tylko żyją, te drugie również czują. Zwykliśmy dzielić istoty ożywione na zwierzęta i człowieka, a ten drugi podział autor proponuje tutaj wyjaśnić.

[7] Tłumaczenie autorskie: Skąd pochodzi? Od pierwszej przyczyny, a mianowicie duszy. Ponieważ ψυχή oznacza duszę, λόγος oznacza mowę.

[8] Tłumaczenie autorskie: Dlaczego dodano φυσικὴ (fizyczna)? Ponieważ nie chodzi o każdą duszę, ale o to, co nazywa się naturą i naturalnymi działaniami, które zachodzą w ciele, w Księdze I. O częściach zwierząt.

Rudolfa Gocleniusa (1547–1628), profesora logiki na luterańskiej Akademii w Marburgu dzieła *Psychologia: hoc est, De hominis perfectione, animo et in primis ortu hujus, commentationes ac disputationes quorundam theologorum & philosophorum nostrae aetatis* [Psychologia, czyli o doskonaleniu człowieka, jego duszy, a zwłaszcza jej pochodzenia – komentarze i dyskusje niektórych teologów i filozofów naszych czasów]. Dzieło Gocleniusa ma charakter naukowy i dydaktyczny – o tym drugim świadczyć może zapis na stronie tytułowej: *Philosophiae studiosis lectu jucundae & utiles*, co znaczy: przyjemna i pożyteczna lektura dla studentów filozofii (Goclenius 1590).

Dzieło Gocleniusa składało się z 12 rozdziałów napisanych przez 11 autorów – profesorów uniwersytetów protestanckich, polemizujących z poglądami traducjanistów na temat pochodzenia duszy ludzkiej (Stachowski 2021). Autorzy traktatów w dziele Gocleniusa (1590) przedstawili traktaty promujące podejście kreacjonistyczne, głoszące, że Bóg stworzył człowieka jako całość, jednocząc w nim ciało i duszę. Sam Goclenius nie wyjaśnił ani nie skomentował znaczenia terminu *psychologia*; grecki wariant tego terminu pojawia się jedynie w tytule jego dzieła, odnosząc się bezpośrednio do doskonałości człowieka, jego duszy, a przede wszystkim jej pochodzenia. Najpełniejszą i najdojrzalszą koncepcję psychologii jako nauki o duszy ludzkiej przedstawił Otto Casmann (1562–1607) – uczeń Gocleniusa, który w latach 1594–1596 opublikował dwie części traktatu *Psychologia Anthropologica, sive doctrina animae Humanae.*

Otto Casmanna system psychologii antropologicznej

Otto Casmann urodził się w 1562 roku w Westfalskim Warburgu w rodzinie katolickiej. Po śmierci rodziców wychowywał się pod opieką wuja, burmistrza Warburga – Konrada von Geismara (Forshaw 2019), który wysłał go do gimnazjum w Kassel (Mahnke 1913), gdzie młodzieniec podjął naukę u wspominanego już Rudolfa Gocleniusa (1547–1628). Casmann pod wpływem Gocleniusa przeszedł na protestantyzm oraz, gdy Goclenius w 1581 roku dostał propozycję objęcia katedry logiki w luterańskiej akademii w Marburgu, podążył za mistrzem, by studiować u niego filozofię (Forshaw 2019). W roku 1582 rozpoczął studia filozoficzno-teologiczne na Uniwersytecie w Helmstedt, gdzie uzyskał tytuł magistra filozofii. W Helmstedt zapoznał się z myślą i pracami konwertyty na protestantyzm i logika Petrusa Ramusa (1515–1572) i podjął się prowadzenia wykładów z logiki, otwarcie kwestionując tradycyjne podejście arystotelesowskie. W roku 1589 Casmann zaczął nauczać w *Trivialschule* w Schüttorf, która w 1591 roku

przeniosła się do miasta Steinfurt, stanowiącego ośrodek reformacji. Tam stała się akademickim *Gymnasium Illustre*, w której Casmann nauczał filozofii i antropologii. Przełomowym momentem dla jego kariery naukowej i wydawniczej był rok 1594. Wówczas objął stanowisko rektora w nowo utworzonym gimnazjum w luterańskim Stade, gdzie aż do śmierci w 1607 roku wykładał filozofię i teologię, specjalizując się w logice i filozofii przyrody.

Zasadniczą koncepcję psychologii antropologicznej, w ramach której opisał antropologię oraz wchodzące w ramach niej: psychologię i somatotomię, Casmann wyłożył w dwóch częściach swojego głównego dzieła, nazwanym od nazwy koncepcji: *Psychologia anthropologica, sive Animae Humanae doctrina* (1594) i *Psychologia anthropologica, sive animae humanae doctrina, Secunda Pars Anthropologiae, hoc est Fabrica Humani Corporis* (1596). Oba traktaty zostały wydane w Hanowerze nakładem Wilhelma Antoniusa i staraniem Petera Fischera (*Hanoviae, apud guilielmum antonium, inpensis Petris Fischeri Fr.*; Casmann 1594: I, 1596: I.). Strukturalnie części przygotowane zostały jako całość opisująca poszczególne części antropologii: psychologię (Casmann 1594) i somatotomię (Casmann 1596). Obie części traktatu powstały, jak pisał sam autor (1596), za namową i przy wsparciu dwóch osób: mistrza i mentora – profesora Rudolpha Gocleniusa oraz mecenasa Bentheima, który sfinansował publikację:

> Quoniam autem, nonnulis aminic meis hanc qualem cumque meam opellam aliquoties efflagitantibus, aliis etiam non indoctis viris dignam luce eam aestimantibus, petitioni & iudicio aliorum cedes, primam commentationem de Anima hominis, seu Psychologiam videre lucem passus fui, eamque tandem, sub scholae huius nostrae, fundatoris & altoris, Illustris & Generosi Comitis Benthemici & c. tutela & praesidio in publicu emisi: par etiam etar alteram parte, de Fabrica humani corporis (quam Somatotomiam hominis appello) & quide hortatu & auctoritate summi Philosophi Rodolphi Goclenii, praelo subiicere[9] (Casmann 1596: III).

Psychologia anthropologica Casmanna (1594) składała się łącznie z 31 rozdziałów (dzieło posiada 30 wyodrębnionych rozdziałów, w tym dwóm z nich błędnie przypisano liczebnik XVI), których tematy oscylowały wokół natury

[9] Tłumaczenie autorskie: Ponieważ zaś, kilku przyjaciołom moim wymagającym [ode mnie] wielokrotnie tego mojego skromnego trudu [dzieła], a nawet innym uczonym mężom [uważającym], że jest on godny ujrzenia światła dziennego, uległem ich prośbom i osądowi i pozwoliłem ujrzeć światło dzienne pierwszemu komentarzowi o Duszy człowieka, czyli Psychologii. I w końcu wydałem ją publicznie pod opieką i przewodnictwem założyciela i mecenasa tej szkoły naszej, Jaśnie Oświeconego i Szlachetnego Hrabiego z Bentheim. Wydawało się również właściwe (lub: była też kolej na) drugą część, dotyczącą Budowy ciała ludzkiego (którą nazywam Somatotomią Człowieka), i to właśnie zachęcony i za autorytetem największego Filozofa, Rodolpha Gocleniusa, przedłożyć (ją) do prasy.

ludzkiej i człowieka (Cap. I; Casmann 1594), duszy człowieka (Cap. II), życiu i starzeniu się (Cap. III) oraz poszczególnym władzom duszy ludzkiej, których zagadnienia poruszał Casmann w rozdziałach IV–XXX (1594: 88–429). W rozdziałach IV i V poruszał tematykę intelektu, w rozdziale VI – woli, a VII – zdolności mowy. Rozdziały VIII–X (1594: 151–218) dotyczyły rodzenia się, poczęcia, powstawaniu płodu i narodzin, kolejne cztery (Cap. XI–XIV; 1594: 218–281) zajmowały się natomiast zagadnieniem głodu, pragnienia, jedzeniu i zdolności wzrostu. Rozdziały XV–XX (Casmann 1594: 287–359) tyczyły się zaś zmysłów w ogólności (Cap. XV) oraz w wyszczególnieniu: dotyku (Cap. XVI), smaku (Cap. XVII), wzroku (Cap. XVIII), słuchu (Cap. XIX) i węchu (Cap. XX). Ostatnim rozdziałom (Cap. XXI–XXX; 1594: 359–429), które dotyczyły: zdrowego rozsądku (Cap. XXI), wyobraźni (Cap. XXII), pamięci (Cap. XXIII), oddechu (Cap. XXIV), pulsu (Cap. XXV), apetytu (Cap. XXVI), uczuciach/uczuć (Cap. XXVII i XXVIII), poruszania się (Cap. XXIX) oraz śnie/snu i bezsenności (Cap. XXX); Casmann poświęcił o wiele mniej miejsca. Mają one zaledwie kilka stron

Druga część traktatu (1596) zawierała swoją treść w ramach 158 kwestii (*Quaestiones*) skoncentrowanych nie tyle wokół ciała ludzkiego, co wokół relacji duszy z ciałem. I rozdział poświęcił Casmann zagadnieniu, czy ciało ludzkie składa się z czterech elementów (1596: 3–10), zaś III rozdział tyczył się tego, czy ciało ludzkie, i pod jakimi względami, jest bardziej godne i lepsze niż ciała innych zwierząt (1596: 15–26). W poszczególnych rozdziałach poruszał kwestie związane jedynie z ciałem ludzkim i jego funkcjonowaniem (np. poświęcony cyklowi menustracyjnemu rozdział LX: *De menstruo figuine, eius tempore & caussis eruptionis expositio*, Casmann 1596: 359–363). Dzieło zawierało również rozdziały, które wskazywały na ożywiającą rolę duszy ludzkiej względem ciała (np. rozdział XLV podejmujący zagadnienie, czy ciało jest receptorem i organem zmysłów: *An caro sit tactus sensorium & organorum*, 1596: 283–288; czy rozdział CXXV poświęcony miejscu powstawania duchów zwierzęcych: *De loco ortus spirituum animalium*, 1596: 652–654).

Casmann opis swojego systemu psychologii antropologicznej zamieścił w prospektach do pierwszych rozdziałów obu części dzieła (1594: 21–22, 1596: 1–2). W następujący sposób opisał ten system w *Psychologia anthropologica* (1594) w prospekcie rozdziału II: *De Anima hominis*:

> Humanae naturae seu Hominis partes duae sunt: Spiritus humanus seu Anima Logica & Corpus humanum. Anthropologiae proinde partes duae sunt, Psychologia & Somatotomia. Psychologia est prior pars Anthropologiae, quae docet naturam humani spiritus seu animae logicae per eiusdem facultates. Anima hominis est pars hominis essentialis, nimiru Spiritus humano corpori animando defitinatus, eiq in unam hypo-

> stasin unitus, fuis facultatibus actiones per illud ciens. Est igitur Anima natura incorporea, quae per se etiam seorsum, substatialiterque subsistere potest. Est immortalitate donata, adeoque essentia incorruptibiliter in perpetuum existens. Est essentia in unoquoq corpore una, non multiplex, licet efficiendi distinctis viribus instructa. Est corpori animando & vivificando destinata & facta (& ea quae actu per unionem corpus animat, & ea quae a corpore separata subliftit.) Vitarum siquidem spiraculu a Deo primum in corporis conditi nares inspirata, ut esset in animam viventem[10] (Casmann 1594: 21–22).

System i podział antropologii Casmann przedstawił wedle wyznawanej idei *Homo Duplex* – idei dwoistej natury człowieka, składającego się z duszy i ciała (Forshaw 2019). Rozumiejąc antropologię jako „doctrina humanæ naturae" (1594: 1): naukę o naturze ludzkiej, Casmann podzielił ją podobnie jak naturę człowieka: na część odpowiadającą badaniu duszy oraz na część odpowiadającą badaniu ciała. Tym samym, pierwszą częścią antropologii Casmann nazwał psychologią, która poprzez swoje zdolności uczy o naturze ludzkiego ducha lub duszy logicznej („naturam humani spiritus seu animae logicae per eiusdem facultates"; Casmann 1594: 22). Dusza ludzka scharakteryzowana w *Psychologia anthropologica* (1594) jako przedmiot refleksji psychologicznej rozumiana była jako duch przeznaczony do ożywiania ciała ludzkiego i zjednoczony z nim w jednię w hipostazie. Dusza poprzez swoje władze pobudzać miała ciało do działań. Jej natura, antagonistycznie do ciała – była niematerialna i mogła sama przez się, odrębnie i substancjalnie istnieć („per se etiam seorsum, substatialiterque subsistere potest" Casmann 1594: 22). Ruch duszy objawiał się w ciele żyjącym:

> Motus deniq; Anima haec in corpore suo ciet manifestos, libero pulsu Ecclesiae corde micante, suavi respiratione Reip. pulmonib. aerem frigidiusculum vitae civilioris attrahentibus; Gymnasii progressu sese invitis etiam Satanae & conjuratorum hostium molitionibus, Dei praefidio promovente"[11]; Casmann 1594: IV–V).

---

[10] Tłumaczenie autorskie: Antropologia jest nauką o naturze ludzkiej. Istnieją dwie części natury ludzkiej, czyli Człowieka: duch ludzki, czyli dusza logiczna, oraz ciało ludzkie. Antropologia zatem ma dwie części, psychologię i somatotomię. Psychologia jest pierwszą częścią antropologii, która naucza natury ducha ludzkiego, czyli duszy logicznej, poprzez jej władze. Dusza człowieka jest istotną częścią człowieka, mianowicie Duchem zdefiniowanym przez ożywianie ciała ludzkiego, zjednoczonym z nim w jednej hipostazie, zdolnym do działania poprzez swoje władze. Dlatego dusza jest naturą niecielesną, która może istnieć sama, nawet oddzielnie i substancjalnie. Jest obdarzona nieśmiertelnością, a zatem istotą istniejącą niezniszczalnie na zawsze. W każdym ciele znajduje się jedna istota, a nie wiele, chociaż każda ma inną moc działania. Jest ono przeznaczone i stworzone do ożywiania i wzmacniania ciała (i tego, co faktycznie ożywia ciało przez zjednoczenie, i tego, co powstaje przez oddzielenie od ciała). Albowiem najpierw Bóg tchnął życie w nozdrza stworzonego ciała, aby mogło stać się żywą duszą.

[11] Tłumaczenie autorskie: Ruchy duszy manifestują się w jej ciele, w swobodnym pulsie bijącego serca Kościoła, w słodkim oddechu płuc, wciągających chłodniejsze powietrze bardziej

Opis drugiej części antropologii – w następującej po *psychologii* części *somatotomii* – Casmann podał w prospekcie do pierwszego rozdziału *Psychologia anthropologica, sive animae humanae doctrina, Secunda Pars Anthropologiae, hoc est Fabrica Humani Corporis* (1596):

> Prima Anthropologiae pars, nimirum Psychologia est hactenus exposita: Sequintur altera, quae est de Somatomia hominis. Est autem Somatotomia hominis pars altera Anthropologiae, humani corporis naturam membratim explicans. Corpus Humanum, est pars hominis essentialis, nimirum corporum ac erectum animae humanae ipsum animantis domicilium & organum, variis membris sui usum ad edendas actiones animae praesentibus constans. Corpus itaque est id, quod animae humanae καθ ομοιωσιν conjunctum, hominem integrum cum anima constituit. Factum primum e terra ui creationus: deinde ordinarie propagatum e femine humano ui generationis. Conjungitur autem cu anima, cum ut domicilium, tum ut organum (ut modo attigi.). Domicilium quippe subjectum est suo quasi ergastulo animam sibi unitam, continens & complectans. Oeconomia autem seu administratio hujus domicilii pendet tota ab inhabitante anima rectrice. Organum: quia sui ministerium & usum unitae sibi animae in edendis sui actionibus exhibet. Corpus ita animae unitum ab ea animatur, sed mulabiliter: mutatione nimirum facta per mortem & corruptionem[12] (Casmann 1596: 1–2).

To właśnie wyjaśnianiem ciała ludzkiego i każdej części ciała, członek po członku (*humani corporis naturam membratim explicans*; Casmann 1596: 1) miała zajmować się druga część antropologii, czyli *somatotomia*. Ciało było istotną częścią człowieka – miało być bowiem stałym mieszkaniem i organem ożywionym przez duszę ludzką, składając się z członków, które służyły duszy do wykonywania jej czynności („nimirum corporum ac erectum animae humanae ipsum animantis domicilium & organum, variis membris sui usum ad edendas ac-

---

cywilizowanego życia; wraz z postępem Gimnazjum, rozwija się ono pomimo wysiłków szatana i spiskujących wrogów, dzięki zaufaniu Boga.

[12] Tłumaczenie autorskie: Pierwsza część antropologii, czyli psychologia, została już wyjaśniona. Teraz czas na drugą, która dotyczy somatotomii człowieka. Natomiast somatotomia człowieka stanowi inną część antropologii, wyjaśniającą naturę każdego członka ludzkiego ciała. Ciało ludzkie jest istotną częścią człowieka, a mianowicie ciałami oraz stałym mieszkaniem i organem duszy ludzkiej, składającym się z różnych członków, które służą jej do wykonywania czynności duszy. Ciało zatem jest tym, co, złączone z duszą ludzką na podobieństwo, stanowi kompletnego człowieka z duszą. Zostało najpierw stworzone z ziemi mocą stworzenia: następnie, zazwyczaj, rozmnożone z kobiety ludzkiej mocą rodzenia. Jest połączone z duszą, zarówno jako mieszkanie, jak i organ (o czym właśnie wspomniałem). Mieszkanie jest rzeczywiście podporządkowane swojemu własnemu, niejako, przytułkowi, dusza z nim zjednoczona, zawierająca je i obejmująca. Ale gospodarka lub zarządzanie tym miejscem zamieszkania zależy całkowicie od zamieszkującej w nim duszy kierującej. Organ: ponieważ ukazuje swoją służbę i użytek zjednoczonej z nim duszy w wykonywaniu jej czynności. Ciało, w ten sposób zjednoczone z duszą, jest przez nią ożywiane, lecz w sposób zmienny: mianowicie poprzez zmianę spowodowaną śmiercią i rozkładem.

tiones animae praebentibus constans"; Casmann 1596: 1). Autor używa greckiego terminu *καθ ομοιωσιν* (przez analogię/podobieństwo) na określenie sposobu, w jaki ciało połączone było z duszą ludzką, tworząc i stanowiąc kompletnego człowieka. Casmann opisał również genezę ciała: miało ono zostać stworzone mocą stworzenia z ziemi i rozmnożone przez kobietę ludzką mocą rodzenia.

Choć wespół z duszą ciało tworzyło człowieka, to było ono podporządkowane duszy – Casmann wskazywał hierarchię ważności tych elementów: „Domicilium quippe subjectum est suo quasi ergastulo animam sibi unitam, continens & complectans"[13] (Casmann 1596: 2). Gospodarowanie i zarządzanie ciałem, jego członkami i jego ruchem również zależało – i to w całości – od zamieszkującej ciało duszy ludzkiej. Ożywianie i jednoczenie się z ciałem przez duszę miało mieć charakter zmienny: ciało jako element niedoskonały było skazane na śmierć i rozkład („Corpus ita animae unitum ab ea animatur, sed mulabiliter: mutatione nimirum facta per mortem & corruptionem"; Casmann 1596: 2).

Po analizie treści obu traktatów (Casmann 1594, 1596) nie dziwi występująca w nagłówkach obu części nazwa *Psychologia anthropologica*. Druga część antropologii, somatotomia jest nie tyle wiedzą o naturze ludzkiego ciała, co wiedzą o naturze ciała ożywianego przez duszę ludzką. Pomimo tego, że Casmann zagadnieniu duszy ludzkiej oraz jej władz poświęcił całą część pierwszą traktatu (1594), tak nie mógł omawiać ciała ludzkiego, jego części i funkcji bez odnoszenia się do duszy ludzkiej. Stąd w drugiej części (1596) autor duszę ludzką czynił przedmiotem refleksji somatotomii na równi z ciałem ludzkim. Wychodził prawdopodobnie z założenia, że o ciele ludzkim należy mówić nie z perspektywy mechanicznej lub anatomicznej, lecz całkowitej, zakładającej, że do poznania części i funkcji ciała ludzkiego niezbędna jest wiedza o władzach i funkcjach duszy ludzkiej – nic o ciele bez duszy. Stąd też w traktacie z 1596 roku w nagłówkach stron znajduje się tytuł: *Psychologiae pars II*. Podczas gdy somatotomia (prawdopodobnie przodek późniejszej anatomii: Żerkowski 2022: 8–9) miała być wyjaśnianiem ciała ludzkiego, tak psychologia zdawała się być o wiele szerszą doktryną – zajmować się miała duszą, czyli tym pierwiastkiem, który ciało sprawiał ludzkim i który te ciało ożywiał.

[13] Tłumaczenie autorskie: Albowiem mieszkanie jest podporządkowane swojemu własnemu więzieniu, które zawiera i obejmuje zjednoczoną z nim duszę.

Podsumowanie

Analiza wystąpień terminu *psychologia* w XVI wieku przeprowadzona podług metody porównawczej epistemologii Ludwika Flecka pozwala twierdzić, że termin ten nie funkcjonował w tym okresie jako nazwa odnosząca się do jednolitej dyscypliny naukowej. Zamiast tego używany był w różnych kontekstach, które warunkowały jego znaczenie. Na tym wielobarwnym tle terminologicznym i intelektualnym koncepcja Otto Casmanna *Psychologia anthropologica* zajmuje szczególne miejsce. W porównaniu do jednostkowych wystąpień terminu *Psychologia* w dziełach Castellaniego (1525), Synelliusa (1525), Freigiusa (1574, 1579), Taillepieda (1587), Gocleniusa (1590), Havvenreuteriusa (1591), Snelliusa (1594, 1596a, 1596b) czy Hippiusa (1600), Casmann (1594, 1596) zaproponował psychologię jako naukę o duszy ludzkiej w systematycznym ujęciu w ramach antropologii, jako nauki o naturze człowieka (*doctrina humanae naturae*).

W przeciwieństwie do innych wymienionych autorów, którzy terminu *psychologia* używali okazjonalnie (np. Synellius 1525) lub w odniesieniu do traktatu Arystotelesa (np. Havvenreuterius 1591), Casmann zaproponował antropologiczne ujęcie tego pojęcia. Psychologia Casmanna, ucząc o naturze ducha ludzkiego, czyli duszy logicznej poprzez swoje zdolności („docet naturam humani spiritus seu animae logicae per eiusdem facultates"; 1594: 21) nieuchronnie związana była – niczym dusza z ciałem w koncepcji Casmanna – z somatotomią, której zadaniem było wyjaśnianie natury ludzkiego ciała, członek po członku („humani corporis naturam membratim explicans"; 1596: 1). Choć propozycja Casmanna (1594,1596) pod względem ontologicznym była bliska podejściu Freigiusa (1579) czy Snelliusa (1594, 1596a, 1596b) – nie sama dusza, lecz dusza ożywiająca ciało ludzkie stawała się przedmiotem refleksji psychologii dopiero w chwili hipostazy, czyli złączenia z ciałem ludzkim. Paradoksalnie, somatotomia równie dobrze mogła być w koncepcji *Psychologia anthropologica* Casmanna (1594, 1596) rozumiana nie jako część antropologii, lecz jako część psychologii antropologicznej.

Pozostając wciąż pod silnym wpływem filozofii i teologii, Otto Casmanna koncepcja *Psychologia anthropologica* zaproponowała nową perspektywę w szesnastowiecznej, dopiero co powstającej terminologicznie psychologii. Perspektywą tą była antropologia, suponująca szersze i bardziej ogólne spojrzenie na naturę człowieka. *Psychologia anthropologica* Casmanna, jak zaznaczają w swoich badaniach Forshaw (2019), Ross (2018), Santing (2020), Pankalla i Kośnik (2021), Vidal (2011) oraz Żerkowski (2022), przyczyniła się do rozwoju nie tylko antropologii i psychologii, ale również łączących obie te nauki subdyscyplin: antropologii psychologicznej, a także psychologii antropologicznej. Echa koncepcji Casmanna słychać

również w teorii Francisa Bacona, jak przekonuje Élodie Cassan (2025). Tropy te, związane z wpływem koncepcji *Psychologia anthropologica* na rozwój nowożytnej psychologii i antropologii jedynie jeszcze mocniej utwierdzają w przekonaniu o konieczności dalszych badań nad tym dziełem i jego spuściznę.

Bibliografia

Źródła

Casmann Otto (1594), *Psychologia anthropologica; sive Animae Humanae doctrina*, Guilielmum Antonium.

Casmann Otto (1596), *Psychologia anthropologica; Secunda Pars Anthropologiae: hoc est; Fabrica Humani Corporis*, Guilielmum Antonium.

Castellani Pier Nicola (1525), *Opus de immortalitate animorum secundu[m] Platonem & Aristotelem*, Giovanni Maria Simonetti da Cremona.

Freigius Johann Thomas (1574), *Quaestiones ἑωτιναί καί δειλιναί, Seu Logicae & Ethicae*, Seabastian Henricpetri.

Freigius Johann Thomas (1579), *Questiones physicae*, Seabastian Henricpetri.

Goclenius Rudolph (1590), *ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ: hoc est, de hominis perfectione, animo, et in primis ortu huius*, Paul Egenolphus.

Havvenreuterius Johann Ludwig (1591), *ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ: sive Philosophica, De Animo Syzētēsis: Ex Libris tribus Aristotelis peri psychēs, excerpta*, Antonius Bertramus.

Hippius Fabian (1600), *ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ Physica, sive de corpore animato*, Typis Wolffgangi Richteri.

Snellius Rudolph (1594), *Partitiones physicae, methodi Rameae legibus informatae*, Guilielmum Antonium.

Snellius Rudolph (1596a), *Rudolphi Snellii In Aureum Philippi Melanchthonis De Anima*, Officina Typographica Joannis Saurii.

Snellius Rudolph (1596b), *Snellio-Ramaeum philosophiae Syntagma*, Officina Typographica Joannis Saurii.

Synellius Gernhard (1525), *Hortulus orationum metrico-dramaticus*. Albert Pafraet.

Taillepied Noël (1587), *Psichologie ou Traité de l'Apparition des Esprits*, Michael le Deutre.

Opracowania

Artysiewicz Piotr, Kornaj Jan, (2026), *From Psychologia Anthropologica to Psychotherapeutics: A Reconstruction of the Development of the Idea of Medical Psychology From the 16th to the 19th Century*, "Journal of History of the Behavioral Sciences" R. 62, z. 3: e70064.

Artysiewicz Piotr, Pankalla Andrzej (w przygotowaniu), *The common source of psychological anthropology and anthropological psychology: The case of Otto Casmann and his work "Psychologia Anthropologica (1594, 1596)"*.

Cellamare Davide (2015), *Psychology in the age of confessionalisation: A Case Study on the Interaction between Psychology and Theology c. 1517 – c. 1640*, Koninklijke Wöhrmann.

Danziger Kurt (2013), *Psychology and its history*, "Theory & Psychology" R. 23, z. 6: 829–839.
Fleck Ludwik (1935), *Genesis and Development of a Scientific Fact*, University of Chicago Press.
Freedman Joseph (2024), *Philosophy and the Arts in Central Europe, 1500–1700: Teaching and Texts at Schools and Universities*, Routledge.
d'Isa Raffaele i Abramson Charles (2023), *The origin of the phrase comparative psychology: an historical overview*, "Frontiers in Psychology", R. 14: 1174115.
Krstic Kruno (1964), *Marko Marulic–The Author of the Term «Psychology»*, "Acta Instituti Psychologici Universitatis Zagrabiensis", R. 36, z. 7: 13.
Kusukawa Sachiko (1995), *The Transformation of Natural Philosophy. The Case of Philip Melanchthon*, Cambridge University Press, Cambridge.
Lapointe Francois (1973), *The Origin and Evolution of the Term "Psychology"*, "Rivista Critica di Storia della Filosofia", R. 28, z. 2: 138–160.
Luccio Ricardo (2013), *Psychologia – the birth of a new scientific context*, Review of Psychology, R. 20, z. 1–2: 5–14.
Mahnke Dietrich (1913), *Rektor Casmann in Stade, ein vergessener Gegner aristotelischer Philosophie und Naturwissenschaft im 16. Jahrhundert*, I. Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik, R. 5, z. 1: 183–197.
Pankalla Andrzej, Kośnik Konrad (2021), *Wstęp do antropologii psychologii realnej. Perspektywa krytyczna*, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa.
Pankalla Andrzej i Kośnik Konrad (2024), *Czym jest, a czym może być psychologia indygeniczna? Przegląd założeń i zastosowań*, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja", (6): 183–201.
Ross Tricia (2018), *Anthropologia: an (almost) forgotten early modern history*, "Journal of the History of Ideas", R. 79, z. 1: 1–22.
Sady Wojciech (2013), *Spór o racjonalność naukową: od Poincarégo do Laudana*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
Santing Catrien (2020), *Early anthropological interest: Magnus Hundt's and Galeazzo Capra's quest for humanity*, "History and Anthropology", R. 31, z. 4: 462–490.
Stachowski Ryszard (2021), *Historia współczesnej myśli psychologicznej. Od Wundta do czasów najnowszych*, Scholar, Warszawa.
Stieger Sophie Pia, Tröhler Daniel (2023), *The discovery of the soul as a place of pilgrimage within: German Protestantism, psychology, and salvation through education*, "Religions", R. 14, z. 7, 921.
van der Linden Rik, Schermer Maartje, Bolt Timo i Binney Nicholas (2025), *From symptom to disease: a Fleckian comparative epistemology of the conceptualization of chronic pain*, "Synthese", R. 206, z. 2.
Vidal Fernando (2011), *The sciences of the soul: the early modern origins of psychology*, Univ of Chicago Press, Chicago.
Vidal Fernando (2020), *Psychology in the early modern period. In Encyclopedia of early modern philosophy and the sciences*, Springer International Publishing.
Żerkowski Michał (2022), *Antropologia psychologiczna. Wprowadzenie*, „Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia", z. 8: 7–47.

Źródła internetowe

Brožek Josef (1999), *From "psichiologia" to "psychologia": A graphically documented archival study across three centuries*, "Journal of the History of the Behavioral Sciences", R. 35, z. 2: 177–180. https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6696(199921)35:2<177::AID-JHBS4>3.0.CO;2-C.

Cassan Élodie (2025), *Early Modern logic as a branch of anthropology: the case of Francis Bacon*, "Intellectual History Review", R. 35, z. 3: 385–407. https://doi.org/10.1080/17496977.2025.2535831.

Cellamare Davide (2014), *Anatomy and the body in renaissance protestant psychology*, "Early Science and Medicine", R. 19, z. 4: 341-364. https://doi.org/10.1163/15733823-00194p03.

Forshaw Peter, (2019), *Casmann, Otto*, w: *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_1161-2

Janssen Diederik, Hubbard Thomas (2021), *Psychology: Early print uses of the term by Pier Nicola Castellani (1525) and Gerhard Synellius (1525)*, "History of Psychology", R. 24, z. 2: 182–187. https://doi.org/10.1037/hop0000187.

Lapointe Francois (1972), *Who originated the term "psychology"?* "Journal of the History of the Behavioral Sciences", R. 8, z. 3: 328–335. https://doi.org/10.1002/1520-6696(197207)8:3<328::AID-JHBS2300080306>3.0.CO;2-Z